

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی

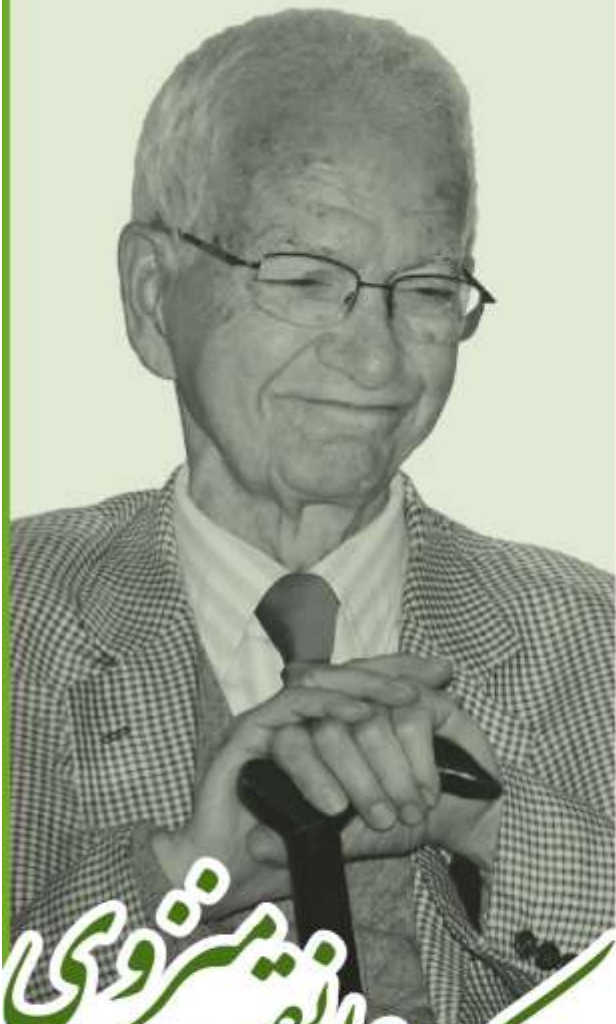
علی‌نقی منزوی

لغت‌نامه، علی‌اکبر دهخدا (۱۲۵۸ - ۱۳۳۴خ)، زیر نظر محمد معین، مقدمه، گروهی از نویسندگان،
دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۷خ، برگه ۲۶۵ - ۳۷۲

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

دکتر علی‌نقی منزوی

۱	فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی .....
۱	مقدمه لغت‌نامه دهخدا .....
۱	فرهنگ‌های سده ۵هـ .....
۲	بخش نخست .....
۲	[۱] البلغة المترجم في اللغة [الف] .....
۲	الف: البلغة .....
۲	ب: مشکلات البلغة .....
۳	[۲] مشکلات البلغة [ب] .....
۴	بخش دوم .....
۴	[۳] فرهنگ ابوالفضل بیهقی .....
۵	بخش سوم .....
۵	فرهنگ‌های زوزنی .....
۵	الف: مصادر .....
۵	ب: ترجمان قرآن .....
۵	[الف] مصادر [۴] .....
۷	المصادر و مؤلفش زوزنی .....
۱۰	[۵] ترجمان قرآن [ب] .....
۱۱	ترجمان قرآن زوزنی .....
۱۲	بخش چهارم .....
۱۲	فرهنگ‌های ادیب نطنزی .....
۱۲	الف: دستور اللغة .....

۱۲.....	ب: مرقات .....
۱۲.....	[۶] دستور اللغة يا كتاب الخلاص [الف].....
۱۶.....	[۷] مرقات [ب].....
۱۸	کتابنامه.....
۱۸	نمايه کتاب و مقاله.....

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی

علی‌نقی منزوی

لغت‌نامه، علی‌اکبر دهخدا (۱۲۵۸ - ۱۳۳۴خ)، زیر نظر محمد معین، مقدمه، گروهی از نویسندگان، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۷خ، برگه ۲۶۵ - ۳۷۲

مقدمه لغتنامه دهخدا

کهن‌ترین فرهنگ‌نامه تازی به پارسی در سده پنجم، در خراسان که دورترین نقاط ایران از مرز عرب است، پیدایش یافته است.

فرهنگ‌های سده ۵ هـ

فرهنگ‌های این سده را در چهار بخش می‌شناسانم:

۱- البلغة المترجم في اللغة (ن: ۴۳۸ق) و شرح آن؛

۲- فرهنگ بیهقی ابوالفضل محمد بن حسین (۳۸۵ - ۴۷۰ق).

۳- فرهنگ‌های زوزنی (د: ۴۸۶ق).

۴- فرهنگ‌های ادیب نطنزی (د: ۴۹۷ق).

دکتر علی‌نقی منزوی

بخش نخست

[۱] البلغة المترجم في اللغة [الف]

الف: البلغة

ب: مشکلات البلغة

یکی از کهن‌ترین فرهنگ‌های تازی به پارسی، این کتاب است که در نیمه نخست سده پنجم نگاشته شده و نگارنده آن شناخته نیست.

چلی دربارۀ این کتاب گوید: در چهل باب گرد آمده و در آن نام‌های اندام انسان و پیشه‌ها را فراهم آورده‌اند. این کتاب در سده هفتم به دست حُبیش تفلیسی و رَبَنجَنی بوده و از آن استفاده کرده و در دیباجه کتاب‌های خویش، آن را از مدارک کار خود شمرده‌اند.^۱

تاریخ نگارش این فرهنگ در پایان کتاب، سال (۴۳۸ق) یاد شده است. نام کتاب در دیباجه آمده است.

ترتیب واژه‌ها به معنی آن‌ها است.^۲

کتاب به چهل باب تقسیم شده و بیش از آن فصلی در اَسْمَاءِ اللّٰهِ است. **خاتمه کتاب** در چیزها که در لفظ یکی و در معنی جدا هستند.

آغاز: الحمد لله الذي ... نعمته و علّت كلمته ... اما بعد؛ فاني ... اثبات أسماء الله تعالى مترجمه في صدر هذا ... تشييب كتاب في الاعداد ... اهل اللغة ... في ذكر أسماء الله تعالى؛ هو الذي: اوست خدای آنک: لاله الاهو: نیست خدای مگر او. الرحمان بخشاینده. الرحيم: مهربان ...

^۱ و نیز در سده نهم به دست صالح بن سلیمان بوده و او نسخه مقدمه الأدب خود را در سال (۸۰۴ق) با آن تصحیح کرده است برگ آخر مقدمه الأدب نسخه مجلس ش (۴۸۶) دیده شود. البلغة المترجم في اللغة در شمار مدارک مخزن اللغة نیز می‌باشد.

^۲ برای شناختن انواع ترتیب در لغت‌نامه‌ها، دیباجه این فهرست دیده شود.

انجام؛ و الأثر: نشان الأشراف و العلامات و الآثار جمع (افتاده) و قوله: إن كُنْتُمْ ...

قال المصنف رحمة الله عليه: فرغت و لله الحمد من تحرير كتاب البلغة المترجم في اللغة صبيحة يوم الأحد، الثاني من شهر ربيع الآخر سنة ثمان و ثلاثين و أربعمائة. و كتب العبد الضعيف محمد بن حسن حاجي الرازي ابوه، في التاسع و العشرين شهر جمادي الآخر سنة أربع و خمسين و ستمائة.

نسخه این کتاب در بایزید اماسیه، ۹۵۴ [نگاهداری می‌شود]^۱. رجوع به فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی شماره ۵۱۳ سلسله انتشارات دانشگاه شود.

[۲] مشکلات البلغة [ب]

در مجموعه‌ایی که در کتابخانه ملک هست چند برگ از کتابی به نام مشکلات البلغة دیده می‌شود که مغلوط و درهم است و گویا قطعه‌ایی از شرحی بوده که برای بلغه نگاشته‌اند. اینک برای معرفی آن، قطعه‌هایی از آن را در زیر می‌آورد:

آغاز:

العريش: جفته از جوب‌ها بود که راست باز کنند، استرن را بر آن نهند تا شاخ‌ها بر آن بروید.

الحصلة: تکثیر دانه انگور بود.

الفرسک: شفت‌نگ چیزی بود چون شفتالو إلا آن است کی ساذ بود و سرخ، یعنی بالاتک الاریک.

فلک: چیزی است آن را هلک خوانند.

جورخستر جوزی ارغ، یعنی ساره و مرمک دست‌مال این بود کی چون به دست بمالند، پوست باز کرده شود.

الزعزور اردف میوه‌ای باشد سرخ، یعنی کوح النبع.

انشجبر درختی است کی کمان از آن کنند ... (و پس از هشت سطر)

الفنجان پنگان یعنی سره آب الجناب بر گستوان اسب را بر مثال پیراهن بود.

الاهیم هو شاذده بهری گویند که در دمی بود رسد آن را سیام گویند، آب پر خورد و سیراب نشود.

^۱ متن مقاله: - [نگاهداری می‌شود].

الصنور ذکر السنابیر المشجره تره دوغ اللباء فله، یعنی رشد الشهوت جرخ.

[انجام:] تمت مشکلات کتاب البلغة، من نسخه سقیمه به خط مولانا خاتم الخطاطین جمال الدین بَرَد الله مضجعه.

نسخه این کتاب در کتابخانه ملک ۵۸۳۹ ضمن مجموعه لغت فرس اسدی و مختصری در کحالی و جز آن در تاریخ ۷۲۲ق نوشته شده است (گ ۲۲ الف).

فقط ۴ برگ پُر غلط و غیر قابل استفاده از این کتاب باقی مانده است.

بخش دوم

[۳] فرهنگ ابوالفضل بیهقی

ابوالفضل محمد پسر حسین بیهقی (۳۸۵ - ۴۷۰ق) تاریخ‌نگار و دبیر معروف سده پنجم در دربار غزنوی و نگارنده تاریخ مسعودی معروف به تاریخ بیهقی می‌باشد.

کتابچه در لغت عربی به وی نسبت داده شده است که در برابر کلمه فارسی، عربی آن را که می‌تواند در منشآت فارسی به کار رود، تعیین می‌کند و نسخه‌ای از آن که در کتابخانه ملک است در زیر معرفی می‌گردد. در این کتابچه سیصد و هفتاد واژه را ترجمه کرده و هیچ‌گونه ترتیب ندارد و چنین می‌نماید که فصلی از منشآت ابوالفضل بیهقی بوده است.

آغاز: این فصلی است از رسائل ابوالفضل شاگرد ابومنصور مشکان دبیر سلطان محمود، مشتمل بر چند سخن که دبیران در قلم آرند. بدان که:

به جای بستاخی؛ انبساط نویسند.

به جای خویشتن کشیدن، انقباض نویسند.

به جای ترساندن؛ تهدید ...

انجام:

به جای آرمیدن، استقرار نویسند.

به جای بیزارشدن؛ تبرا نویسند.

تمت الرسالة.

این کتاب را آقای علی اصغر حکمت در مجموعه پارسی نغز (برگه ۳۸۴ - ۳۹۸) به سال (۱۳۲۹خ) در تهران چاپ کرده است.

نسخه این کتاب در کتابخانه ملک ۴۷۴: در میان برگ‌های کتاب حمد و ثنای رشید و طواط که پس از این در ص ۲۸۲ معرفی خواهد گردید، صحافی شده. «حمد و ثنا» در شوال ۶۵۲ق. نوشته شده و خط این کتابچه از آن نوتر است و نیز در حیات موصل، ادبیات ۲۳۴، در یک مجموعه هست.

بخش سوم

فرهنگ‌های زوزنی

الف: مصادر

ب: ترجمان قرآن

[الف] مصادر [۴]

پیش از آن که لغت عرب به ترتیب الفبایی امروز مرتب گردد، لغت‌شناسان واژه‌های آن را به دسته‌هایی از نظر لغت مرتب می‌کردند و کتاب‌هایی مانند أسماء الخیل و أسماء الأسد و أسماء الذئب و أسماء الخمر و خالق الفرس و خلق الانسان و امثال آن بسیار نوشتند که برخی از آنها تاکنون نیز موجود می‌باشد. این ترتیب برای اسماء بود و در برابر آن ناچار فصلی برای افعال و مصدرها مرتب می‌کردند و چون فصل مصادر بیش از سایر فصول قابل اشتقاق بود، بیشتر مورد توجه قرار گرفت و کتاب‌های مخصوص در باره آن نگاشته شد. اینک فهرستی از معروف‌ترین کتاب‌ها که در باب نگاشته شده، به ترتیب تاریخ در این جا می‌آوریم.

- المصادر: از کسایی، ابوالحسن علی بن حمزه (د: ۱۸۹ق). (ذیل کشف الظنون).
- المصادر: از نصر بن شمیل نحوی (د: ۲۰۴ق). (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).
- مصادر القرآن: از یحیی بن زیاد فراء (د: ۲۰۷ق). (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).

- المصادر: از ابوزید انصاری بصری، سعید بن اوس بن ثابت، صاحب الأسماء (د: ۲۱۵ق) (هدیه العارفين) و (البلغة) و (فهرست دانشگاه، ج ۲، ۴۵۳) نقل از مصباح المنیر.
- المصادر: از اصمعی عبدالملک بن قریب (د: ۲۱۶ق) (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).
- المصادر: از ابوعبیده، معمر بن مثنی بصری (د: ۳۰۳ق). (ذیل کشف الظنون) و صاحب (اقراب الموارد، برگه ۱۵) در دیباچه، کتابی به نام المصادر التي لاتشتق منها الأفعال به این ابوعبیده نسبت داده است.
- تاج المصادر: از ابوالحسن محمد بن عبدالله سمرقندی (د: ۳۴۳ق). (ذیل کشف الظنون).
- المصادر القرآن: از ابراهیم بن یحیی یزیدی (د: ۳۲۵ق). (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).
- المصادر: از ابن‌مقیم بغدادی، محمد بن حسن (د: ۳۶۲ق). (ذیل کشف الظنون).
- الأفعال و تصاریفها: از محمد بن عمر قرطبی، معروف به ابن قوطیه نحوی (د: ۳۶۷ق) (کشف الظنون).
- الأفعال و تصاریفها: از محمد بن علی بن عمر جیانی اصفهانی (د: ۴۱۶ق). (کشف الظنون).
- أبنیة الأفعال: از ابومنصور محمد بن عمر اصفهانی نحوی که در (۴۱۵ق) زنده می‌بوده است. (ذیل کشف الظنون).
- تاج المصادر: از رودکی شاعر سمرقندی، حسن بن محمد (د: ۴۳۴ق). چلیبی آن را لغت فارسی شمرده، ولی محتمل است که مقصود ترجمه مصدرهای عربی به فارسی باشد.
- المصادر: از زوزنی، حسین بن احمد (د: ۴۸۶ق) که جای گفتگو ما است.
- الأفعال و تصاریفها: از ابن‌قطاع سعدی صقلی مصری، علی بن جعفر (د: ۵۱۴ق) صاحب أبنیة الأسماء (کشف الظنون).
- المصادر: از میدانی احمد بن محمد نیشابوری (د: ۵۱۸ق) (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).
- تاج المصادر: از ابوجعفرک بیهقی، احمد بن علی (۴۷۰ - ۵۴۴ق).
- المصادر: از یحیی بن احمد، ابوزکریا، بارانی لغوی. (کشف الظنون) و (البلغة بهوپالی).
- الأفعال و تصاریفها: از سعید بن محمد سرقسطی حمار، که ۲۷۵۳ فعل را مرتب به حروف حلق به ترتیب کتاب العین خلیل بن احمد گرد آورد. (کشف الظنون).

- زبدة المصادر یا زبدة اللغة: از علاءالدین علی بن مراد کاشی (د: ۶۲۴ق). چلبی در حرف «ل» آن را به نام نخست و در حرف «ز» به نام دوم، آورده گوید: مرتب بر دو قسمت است: ۱- أسماء؛ ۲- أفعال به فارسی.

- الأفعال و تصاریفها: از ابن مالک اندلسی محمد بن عبدالله (د: ۶۷۲ق). قصیده‌ای است لامیه. (کشف الظنون).

- المصادر: از یحیی بن ابی بکر تنوسی (د: ۷۲۴ق). (کشف الظنون) و (البلغة).

در خاتمه یادآور می‌شود که سلیم هندی محمد علی حسن بن محمد صدیق حسن خان، مصادر فارسی را جمع کرده و با تطبیق آن‌ها با مصادر عربی و اردو، در ۶۴۰ برگه. به نام مواد المصادر در هندوستان چاپ کرده است.

معروف‌ترین کتب نامبرده دو کتاب مصادر زوزنی و تاج المصادر بیهقی است نخستین را در سده پنجم و دومین را در سده ششم معرفی خواهم کرد.

زوزنی به سال (د: ۴۸۶ق) درگذشت و بوجعفرک بیهقی در این هنگام شانزده ساله بوده است و چنان که خواهیم گفت: شاگرد بوجعفرک، یعنی صاحب تاریخ بیهقی (۴۹۹ - ۵۶۵ق) از برگردن کتاب المصادر زوزنی و تاج المصادر بیهقی را جزو مدارج علمی خویش بر شمرده و می‌گوید: دومین را نزد مؤلفش قرائت کردم، و این می‌رساند که این دو کتاب، هر دو در آن روزگار دارای اهمیت به سزا و مورد استفاده دانشمندان بوده است.

المصادر و مؤلفش زوزنی

قدیم‌ترین جایی که نامی از این کتاب و مؤلفش برده شده در شعر خاقانی (د: ۵۹۶ق) می‌باشد که در شکایت از مردم زمان خویش گوید:

لقبشان در مصادر کرده مفعول

دو استاد این ز تبریز آن زوزن^۱

سمعانی (د: ۵۶۲ق) زوزن را شهری در میان هرات و نیشابور معرفی کرده گوید: برخی آن شهر را از کثرت دانشمندان که بدان نسبت دادند «بصرة الصغری» خوانده‌اند، سپس هفت تن از ایشان را برشمرده و نامی از مؤلف مصادر نیاورده است.

^۱ دیوان خاقانی، شماره ۱۵۵، در شکایت و عزلت و تخلص به نعت پیامبر بزرگوار، برگه ۳۲۶.

یاقوت نیز همین مطالب را از سمعانی گرفته و در ذیل «زوزن» آورده و او نیز نامی از این قاضی دانشمند نیاورده است؛ لیکن در معجم الأدباء به دنبال احوال علی بن زید صاحب تاریخ بیهقی از گفته وی در مشارب التجارب؛ قرائت کتاب المصادر قاضی زوزنی را جزء مراحل علمی او شمرده است.

قاضی زوزنی را در سده یازدهم سیوطی (د: ۹۱۱ق) یاد کرده گوید: حسین بن احمد الزوزنی القاضی ابو عبدالله، عبدالغافر گوید: وی امام عصر خویش در نحو و لغت و عربیت بود و به سال (۴۸۶ق) درگذشت^۱.

اسماعیل پاشا در آغاز سده چهاردهم گوید: حسین بن احمد بن حسین قاضی زوزنی (د: ۴۸۶ ق) او راست: شرح المعلقات السبع؛ و کتاب اللغة الفارسیة؛ و کتاب المصادر^۲.

صاحب روضات، عین گفته سیوطی را در ذیل احوال حسین بن احمد بن الحائک در (برگه ۲۳۸ چ یکم) آورده، شیخ عباس قمی نیز همان را در هدیه الأحاب و سپس همین کلمات به ریحانة الأدب نقل شده است در قاموس ترکی نیز فقط نام شرح معلقات از مؤلفات او یاد شده، لیکن جرجی زیدان تألیفات وی چنین برشمرده است^۳:

۱- کتاب المصادر: مرتب علی الأبجدية منه نسخ خطية في أكثر مکاتب اوربا و في کوبرلی بالآستانة^۴.

۲- ترجمان القرآن: بالعربية و الفارسیة. في غوطا (گوته).

۳- شروح المعلقات ط. به مصر ۱۳۰۴، از شرح‌ها که زوزنی بر معلقات عشر نگاشته تنها شرح بر امرؤالقیس را، کوسین دو برسفال در پاریس (۱۸۲۰م) در (۴۵ برگه) چاپ کرد و شرح همه معلقات سبع به خط یوحنا در (۱۸۵۲م) در (۲۴۰ برگه) در لبنان منتشر شد، و نیز در مصر به چاپ سنگی و تصحیح نصر الهورینی در (۱۲۷۷ق) در (۱۸۷ برگه) و نیز در مصر (۱۲۹۳ق) و در (۱۳۰۴-۱۳۰۸ق) در (۲۰۶ برگه) و نیز در ازهریه (۱۳۱۱ق) و میمنیه (۱۳۲۷ق) در (۲۰۳ برگه) پخش شده است^۵.

^۱ بغية الوعاة، برگه ۳۲۲.

^۲ هدیه العارفين في أسماء المؤلفين، ج ۱، ۳۱۰.

^۳ تاریخ آداب اللغة العربية، ج ۳، ۴۴ که آن را از بروکلان گرفته است.

^۴ درستی این سخن تضمین شده نیست، گرچه ممکن است کسی مصادر زوزنی را به ترتیب ابجد مرتب کرده باشد.

^۵ معجم المطبوعات العربي، برگه ۹۸۱.

ترتیب کتاب: مصادر در دو بخش است^۱:

I - مصدرهای ثلاثی مجرد.

II - مصدرهای ثلاثی مزید. بخش نخست شش باب دارد:

۱- مصدرهایی که عین الفعل آن‌ها در ماضی مفتوح و در مستقبل مضموم است.

۲- آن‌ها که در ماضی مفتوح و در مستقبل مکسور است.

۳- آن‌ها که در ماضی و مستقبل مفتوح است.

۴- آن‌ها که در ماضی مکسور و در مستقبل مفتوح است.

۵- آن‌ها که در ماضی و مستقبل مضموم است.

۶- آن‌ها که در ماضی و مستقبل مکسور است. و در هر یک از این شش باب نخست مصدرهای صحیح و سالم را به ترتیب

حروف هجاء (ا، ب، ت، ث، ی) به ملاحظه حرف آخر ریشه مرتب کرده و سپس مصدرهای مضاعف، اجوف، ناقص، مثال، مهموز؛ همه را به ترتیب حروف آورده است.

همه این کتاب پنج هزار بیت نوشته دارد.

آغاز: بسمله. الحمد لله على سوابغ آلائه المتسابقة افواجا، و سوابغ نعمه المتلائمة ازواجاً، و صلواته على محمد مجلى حلبة انبيائه، و واسطة قلادة اصفياه، و على آله أئمة الاسلام و ازمة الأنام ... قال القاضي الامام الأجل الأجل ابو عبد الله الحسين بن احمد الزوزني رحمه الله: هذه مصادر ترجمتها و جردتها عن شواهد الحديث و الأشعار و الأمثال، ليصغر حجمها و يسهل حفظها، و صدرت كل باب منها بمصادر الأفعال الصحيحة، ثم اتبعها مصادر المعتلة، و هلم جراً إلى أن أتيت على سائر الأنواع و ثقيلت في ترتيب كل نوع منها صاحب ديوان الأدب فبدات من السالم لامة باء، ثم قفيت على اثره بما لامة تاء ... باب فعل يفعل بفتح العين في الماضي و ضمها في الغابر.

ب؛ الثقب: سوراخ کردن؛

^۱ برای مقایسه ترتیب‌های صرفی شش بابی و پنج بابی، ۲۸۰ دیده شود. کوبرلی Coberley.

الثقوب: افروخته شدن آتش و جز آن.

الجلب: گوسفند و شتر؛ و برده، از جایی به جایی بردن؛ برای فروختن ...

أغاز باب التفعیل: ا

لتثریب خاک آلود کردن؛

التثریب: سرزنش کردن و نکوهیدن؛

التثقیب: سوراخ کردن و آتش افروختن؛

و ثقبة الشیب إذا خالطه؛

و ثقب عود العرفج إذا مطر فلان.

نسخه‌های این کتاب در کتابخانه‌های ترخان و الده ۳۱۳: خط ۶۲۵ق. و حسین چلبی خط ۶۳۲ق. و ملک خط ۶۴۹ق.

و نفیسی خط ۶۸۱ق. موجود است.

[۵] ترجمان قرآن [ب]

لغات قرآن: فهرست قدیم‌ترین کتبی را که در باره لغات قرآن نگاشته شده در جلد اول فهرست کتابخانه دانشگاه (برگه

۳۱ - ۳۳) به نقل از فهرست ابن‌الندیم و دیباجه نهاییه ابن‌اثیر و کشف‌الظنون و دیباجه جوامع‌البیان حبیبش نقل کرده‌ام و

مجموع آن‌ها در پیرامون ۲۵ کتاب است. در این جا فقط از چند کتاب که لغات قرآن را به فارسی گزارش نموده‌اند، گفتگو

می‌دارم. نخست یادآور شوم که لغات قرآن به فارسی در سده پنجم و ششم، به چهار ترتیب زیر جمع شده است:

I- به ترتیب انواع کلمات (اسم، فعل و ...)، مانند ترجمان قرآن نگارش زوزنی و آن کهن‌ترین مانند خود می‌باشد و اکنون

جای گفتگوی ما است.

II- به ترتیب عکس سوره‌های قرآن: از سوره «ناس» تا «بقره» و این در کتاب تراجم‌الأعاجم و پیروان آن دیده می‌شود.

III- به ترتیب سوره‌های قرآن: «حمد» و «بقره» تا «ناس» و این ترتیب در المستخلص و لسان‌التنزیل دیده می‌شود.

IV- به ترتیب حروف هجاء‌الفاء، و این در جوامع‌البیان و وجوه‌القرآن از حبیبش تفلیسی دیده شده است.

سپس در سده نهم میر سید شریف جرجانی، گویا کتاب المستخلص؛ یا لسان التنزیل را خلاصه کرده؛ و یا کتابی به ترتیب آن به نام ترجمان القرآن ساخته است و چون نسخه کتب قدیم در ایران نایاب بود، این کتاب جرجانی مشهور گردید و در سده دهم شاعری به نام عادل بن علی کتاب ترجمان جرجانی را که به ترتیب سوره‌ها بوده، درهم ریخته و به ترتیب حروف الفباء، مانند کتاب‌های حُبیش مرتب کرده است، سپس در سده یازدهم محمدعلی بن شاهقلی کتابی بزرگ در این موضوع نگاشته، و در قرن معاصر شخصی در تهران منظومه‌ای در این موضوع سروده است.

ترجمان قرآن زوزنی

گر چه نسخه این کتاب که در اینورسته استانبول می‌باشد، در ۶۷۶ق نوشته و به زوزنی منسوب گشته است؛ لیکن بروکلیمان (ج ۱، ۲۸۸) نخستین کس است که این کتاب را در گزارش زندگی زوزنی یاد کرده و دیگران در ترجمه احوال او از این کتاب یاد نکرده‌اند.

وی گوید: نسخه‌ای از آن در کتابخانه گوته به شماره (۴۰۱) موجود است و جرجی زیدان نام کتاب را ترجمان القرآن بالعربیة و الفارسیة یاد کرده است.^۱

آغاز (افتاده): من ترجمان الزوزنی. نوع في الأسماء المبهمة و المضمرة.

هذا: این مرد.

هذان: این دو مرد.

هؤلاء: این همه مردان.

هذه: این زن.

هاتان: این دو زن.

هؤلاء: این همه زنان.

ذلک ...

^۱ تاریخ آداب اللغة العربیة، جرجی زیدان، ج ۳، ۴۴.

نسخه‌های این کتاب در گوته، ش ۴۰۱ در آلمان؛ و انیورسته استانبول، ش ۱۱۶۴ موجود است.

بخش چهارم

فرهنگ‌های ادیب نطنزی

الف: دستور اللغة

ب: مرقات

بدیع الزمان ابوعبدالله حسین بن ابراهیم (د: محرم ۴۹۷ق)، سمعانی او را چنین یاد کرده و یاقوت نیز بدون ذکر مأخذ از وی گرفته است.^۱

سیوطی در بغیة الوعاة گوید: ابن جماعه مرگ او در را محرم ۴۹۷ ق نوشته، ولی صحیح جمادی الثانية (۴۹۹) می‌باشد.^۲

چلبی در کشف الظنون نیز گفته سیوطی را پذیرفته است.

وی به دو زبان تازی و پارسی شعر می‌سروده و از این روی او را ذواللسانین و ذوالبیانین گفتند.

سیوطی گوید: کتاب‌ها در ادب بنگاشت و متأخران سه کتاب به نام‌های الخلاص و دستور اللغة و المرقاة به وی نسب داده‌اند؛ لیکن چنان که خواهیم دید دو نام اول از یک کتاب است.

[۶] دستور اللغة یا کتاب الخلاص [الف]

سمعانی در بارة نطنزی گوید: کتاب‌ها در ادب داشت مانند الخلاص ... و متأخران همه جا نام کتاب او را دستور اللغة نوشته‌اند و حبیبش تغلیسی در دیباچه قانون ادب در شمار مأخذ کار خویش، نام دستور اللغة و الخلاص را بدون ذکر نگارندگان

^۱ مسلماً یکی از مأخذ عمده یاقوت در تألیف معجم البلدان کتاب انساب سمعانی بوده است. وی غالباً عنوان‌های کتاب انساب را گرفته و با جذب یاء نسبت، عنوان قرار داده و منسوبین را عیناً دنبال آن آورده و گاهی نیز آن‌ها را تحریف و تصحیف نموده است.

^۲ بغیة الوعاة، ۲۳۱.

آن‌ها آورده است؛ بنابراین، برخی این دو را نام دو کتاب از نطنزی پنداشته‌اند؛ لیکن با توجه به این که نطنزی در دیباچه آشکار گوید: کتاب را الخلاص نامیدم و شعری نیز درباره آن چنین سروده.

کتاب الخلاص کتاب به خلاص النطنزی يوم الحساب

هم‌چنین در همان دیباچه گوید: «فهذا دستور اللغة العربية...» مسلم می‌گردد که دستور اللغة و الخلاص دو نام برای یک تألیف نطنزی است، یکی از این دو نام که در دیباچه قانون ادب حُبیش آمده است تألیف کسی جز نطنزی بوده است. وی در دستور اللغة یک دوره از آن چه برای دانستن زبان عرب در سده پنجم لازم بوده است، گرد آورد.

متن کتاب در لغت تازی است و یک پیش‌گفتار و یک خاتمه در دستورهای نحو و صرف آن زبان دارد. گفتارها به عربی است و واژه‌ها به فارسی گزارش داده و همین موضوع از نظر ما به این کتاب ارزش بسیار داده است. در بخش‌های دستوری برخی از قاعده‌ها را در جدول‌ها نگاشته تا از به کار برده آن‌ها آسان گردد. بسیاری از قواعد دستوری را به نظم آورده است^۱ در پایان کتاب دانستنی‌های همگانی؛ نام ماه‌ها، روزهای هفته، برخی دستورهای لغوی مانند حرف‌های ویژه زبان تازی و ویژه زبان پارسی را آورده و دومین را شش حرف شمرده است. پ، چ، ژ، ک، ف، خو. حرف چهارم و پنجم را با سه نقطه از «ک» و «ف» جدا ساخته است. تلفظ حرف ششم واو مجهول می‌باشد و تلفظ حرف پنجم مانند (V) بوده که امروز نیز فرهنگستان‌های عرب آن دو را برابر یکدیگر قرار داده‌اند.

نام کتاب در دیباچه الخلاص آمده است و چند بیت زیر را که در باره آن سروده شده است، آورده، گوید: ... و سمیته بکتاب الخلاص، لخالصته کل لفظ معاد و کلام معتاص. بما لابد منه العام و الخاص. ثم للتفأل بخلاص نفسي المسیئة القصاص.

کما قال القائل:

^۱ درباره اقسام فعل گوید.

جميع اصول الفعل سبعة أضرب
صحيح و مهموز مثال و اجوف

لها انا في بيت على الوجه واصف
لفيف و منقوص البناء مضاعف

كتاب الخلاص كتاب به
اراح به الخلق عن كدهم
اذا ما تأملت مضمونه
علمت حقيقة ما قلته
فحافظه عن قليل به

و قلت:

خلاص النطنزی يوم الحساب
فجاء بمقصودهم في كتاب
و فكرت في كل حد و باب
و قلت احفظوه كام الكتاب
يعود ملياً بفصل الخطاب

جزى الله خيراً من تأمل صنعتي
و اصلح ما اخطأت فيه بفضلته

و قابل ما فيها من السهو بالعفو
و فطنته و استغفرالله من سهوي^۱

بنابراین، شکی در نام کتاب الخلاص نیست و لیکن چون مؤلف در آغاز دیباچه گوید: « فهدا دستور اللغة العربية... » و کتاب را به دستور موصوف داشته به نام دستور اللغة نامه بردار گشته است. این کتاب پیرامون ۷۰۰۰ بیت نوشته دارد. کتاب برای که نگاشته شده است...؟ در دیباچه نسخه ۱۴۰ دانشگاه پس از نام نگارنده گوید: لمجلس فلان و در ۴۴۵۶ سپهسالار به جای آن « ... لمجلس الشريف النظامي لازال قصر عمره عامراً » آمده و در نسخه دارالکتب عربی مصر^۲ جمله « جمال الملك النظامي » و در نسخه ۱۸۰ دهخدا « حررها الخادم لمجلس مولانا امير المؤمنين اعزه الله و انصره^۳؛ الحسين بن ابراهيم النطنزی » دیده می‌شود و در نسخه‌های ۴۶۳ و ۴۶۴ مجلس و ۹۰ دهخدا همه این عبارت افتاده است. ابن‌یوسف در فهرست پیشین سپهسالار، ج ۲، ۱۷۶ حدس می‌زند که دستور اللغة از برای خواجه نظام‌الملک (د: ۴۸۵ق) نگاشته شده باشد.

^۱ جای چند کلمه از این شعرها در نسخه‌ایی که ابن‌یوسف در فهرست سپهسالار، ج ۲، ۱۷۶ از آن نقل کرده است سفید بوده و من آن را از نسخه‌های دیگر افزودم.

^۲ فهرست دارالکتب عربی، ج ۲، ۱۳.

^۳ متن مقاله: انصاره.

آغاز: ... الحمد لله الذي أبدع العالم بقدرته و خصّ بني آدم ... و بعد فهذا دستور اللغة العربية^۱ ... حرّرها الشيخ الأديب ... النطنزي ... لمجلس ... خاصة و للمسلمين عامة و قال قسمته على ثمانية و عشرين كتاباً ... و كلّ كتاب اثنا عشر باباً و فسرت بعضها بالعجمية الظاهرة و بعضها بالعربية السائرة ...

انجام: و التي لا يدخل العربية ستة، و هي: پ، چ، ژ، گ، ف، خو. بيت يجمع الحروف كلّها^۲ في الدعاء.

جزى الله ذا لفظ يعاضد قائلاً^۳ تطوع أغث شخص الحسين برحمتك^۴

آن کس که این بخواند او را دعا کند گر چه ز خاک دست نطنزی شود تباه یک چند یادگار بود زو خط سبّاه^۴

یا رب عفو کنش بقیامت همه گناه^۵

ترتیب کتاب: چنان که دیدیم در دیباچه، آن را بر ۲۸ کتاب به شمار منازل قمر و هر کتاب بر دوازده باب به شماره ماه‌های سال مرتب دانسته؛ لیکن در عمل هیچ یک از ۲۸ کتاب را به دوازده باب تقسیم نکرده؛ بلکه در هر کتاب نخست سه باب برای اسمایی که اولشان مفتوح و مضموم و مکسور است ساخته، سپس شش باب برای افعال ثلاثی مجرد به ترتیب زیر آورده است:

۱- بَعَثُ، يَبْعَثُ: عین در ماضی و مستقبل هر دو مفتوح؛

۲- بَرَزَ، يَبْرُزُ: ماضی مفتوح، مستقبل مضموم.

۳- بَسَمَ، يَبْسِمُ: ماضی مفتوح و مستقبل مکسور.

۴- بَلَعَ، يَبْلَعُ: ماضی مکسور و مستقبل مفتوح.

۵- بَصَرَ يَبْصُرُ: ماضی و مستقبل مضموم.

۶- بَهَتَ يَبْهَتُ: افعال مجهول که معلوم ندارد.

^۱ فهذا دستور الأدب في اللغة العربية، نسخة ۹۰ دهخدا

^۲ نسخة ۱۸۰ در این جا پایان یافته و نوشته شده: تمت الكتاب بحمد الله ... سپس تاریخ کتاب نسخه را نوشته است.

^۳ نسخة ۴۴۵۶ سپهسالار و (۴۶۳ مجلس) در این جا پایان یافته. گوید: تمت بحمد الله تعالى ...

^۴ این جا پایان نسخه کتابخانه عمومی معارف است (فهرست، ج ۱، ۱۹۴).

^۵ در این جا پایان نسخه دانشگاه و نسخه‌های کهن دیگر است.

بنابراین، مکسور العین در ماضی و مستقبل، در این کتاب دیده نمی‌شود و پس از این شش باب، ابواب ثلاثی مزید و رباعی مجرد و مزید و در هر یک، نخست صحیح، سپس معتل و مضاعف را آورده است. شگفت این که تقسیم‌بندی به دوازده باب در کتاب دیگر نطنزی به نام مرقات دیده می‌شود.

نطنزی پس از پایان ۲۸ باب، خاتمه‌ای در ۳۵ بند، به عنوان فصل و باب و گاهی بی‌عنوان آورده است: نسخه این کتاب، خط رجب ۴۷۵ق نزد فخرالدین نصیری و خط ۵۹۲ق نزد دهخدا و خط ۶۴۳ق نزد ملک و خط ۸۴۵ق نزد دکتر کیا موجود است. رجوع به فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی^۱ شود.

[۷] مرقات [ب]

کتاب دیگر که به نطنزی منسوب شده است مرقات یا صحائف نامیده شده است، چون در دیباچه کتاب این دو کلمه به کار رفته است، چلبی در کشف الظنون در حرف میم این کتاب را، بدون تذکر این که این دو اسم یک کتاب می‌باشد و بدون معرفی نگارنده‌اش یاد کرده است.

نخستین کس که این کتاب را به نطنزی نسبت داده است، بلوشه در فهرست کتابخانه ملی پاریس است^۲ که در (ج ۲، برگه ۱۷۳-۱۷۲) هنگام معرفی نسخه آن کتابخانه پس از نقل بخشی از دیباچه که با منقول کشف الظنون و با نسخه فخرالدین نصیری تهران، والو جامع در بورسه مطابقت دارد، متذکر می‌گردد؛ که نام مؤلف در دیباچه نیامده است و فقط مردی ترک که مطلع بر تاریخ ادب و مالک نسخه بوده، در پشت نسخه، آن را به نطنزی نسبت کرده است.

باری در انشاء و مضموم دیباچه مرقات با مضمون دیباچه دستور اللغة نطنزی شباهتی دیده می‌شود. این کتاب را مؤلف برای مبتدیان در دوازده باب ساخته، و این تقسیم‌بندی در دیباچه دستور اللغة نطنزی نیز دیده می‌شود. **آغاز:** الحمد لله مُبدع الاشياء بقدرته و مصورها ببدایع حکمته ... و بعد فهذه صحایف تتضمن أسماء مترجمة لا بد للمبتدئ ... لیکون مرقاة له بمعرفة کلام العرب ... و هي تشتمل على اثني عشر باباً.

^۱ فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۷خ.

^۲ Bilioth que Nation ale- Catalogue des manus Persant crits par Edgar Blochet. 11. paris 1912-n. 172- 173.

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی

۱۷

دکتر علی نقی
نیم‌سنزوی

الباب الأول في ذكر المبادي و الأعضاء:

الذكر: نر.

الاثنى: ماده ...

فهرست دیگر باب‌ها:

۲- اصناف مردم؛

۳- داروها و بیماری‌ها؛

۴- خوراکی‌ها و آشامیدنی‌ها.

۵- سلاح‌ها و متاع‌ها.

کتاب‌نامه

نمایه کتاب و مقاله

أبنیة الأسماء، ابن قطاع سعدي صقلي مصري، علي بن جعفر (د: ۵۱۴ق).

أبنیة الأفعال، ابومنصور محمد بن عمر اصفهانی نحوی (ز: ۴۱۵ق).

أسماء الأسد.

أسماء الخمر.

أسماء الخيل.

أسماء الذئب.

الأفعال و تصاریفها، ابن قطاع سعدي صقلي مصري، علي بن جعفر (د: ۵۱۴ق).

الأفعال و تصاریفها، ابن مالک اندلسی محمد بن عبدالله (د: ۶۷۲ق). قصیده‌ای است لامیه.

الأفعال و تصاریفها، سعید بن محمد سرقسطی حمار.

الأفعال و تصاریفها، محمد بن علی بن عمر جیانی اصفهانی (د: ۴۱۶ق).

الأفعال و تصاریفها، محمد بن عمر قرطبی، معروف به ابن قوطیه نحوی (د: ۳۶۷ق).

الأنساب للسمعاني، ابوسعاد، عبدالکریم فرزند محمد سمعانی مروزی (۱۱۱۳ - ۱۱۶۶ م / ۵۰۶ - ۵۶۲ ق)، تصحیح

عبدالرحمان معلمی یمان، مجلس دائرة المعارف عثمانیة، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۸۲ ق / ۱۹۶۲ م.

ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی،

چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة، جلال‌الدین سیوطی عبدالرحمان فرزند ابوبکر (د: ۹۱۱ق)، تحقیق محمد

ابوالفضل ابراهیم، مکتبة العصرية، صیدا، دو جلد.

البلغة المترجم في اللغة (ن: ۴۳۸ق)، نویسنده ناشناس، رونویسی محمد فرزند حسن حاجی رازی (ز: ۶۵۴ق).

- البلغة بهوپالی، بُلُغَةُ فِي أُصُولِ اللُّغَةِ، محمدصديق حسن خان فرزند علی قنوجی (۱۲۴۸ - ۱۳۰۷ق)، استانبول، ترکیه، ۱۲۹۴ق؛ دیگر: بهوپال، هند، ۱۲۹۶ق.
- پارسی نغز، مجموعه، علی اصغر حکمت، انجمن ایرانی سازمان فرهنگی یونسکو، تهران، ۱۳۲۹خ.
- تاج المصادر: از ابوالحسن محمدبن عبدالله سمرقندی (د: ۳۴۳ق).
- تاج المصادر: از ابوجعفرک بیهقی، احمد بن علی (۴۷۰ - ۵۴۴ق).
- تاج المصادر، رودکی شاعر سمرقندی، حسن بن محمد (د: ۴۳۴ق).
- تاریخ آداب اللغة العربية، جرجی زیدان (۱۸۶۱ - ۱۹۱۴م)، مصر، ۱۹۱۱ - ۱۹۱۴، چهار جلد.
- تاریخ بیهقی، تاریخ مسعودی، ابوالفضل محمد فرزند حسین بیهقی (۳۸۵ - ۴۷۰ق / ۹۹۵ - ۱۰۷۷م)، تصحیح علی اکبر فیاض، مقدمه محمدجعفر یاحقی، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ سوم ۱۳۷۵خ.
- ترجمان القرآن بالعربية و الفارسیة، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ق).
- ترجمان القرآن، میر سید شریف جرجانی، علی فرزند محمد فرزند علی (۷۴۰ - ۸۱۶ق).
- ترجمان قرآن، حسین فرزند احمد فرزند حسین زوزنی (د: ۴۸۶ق)، نک: هدیه العارفین، ج ۱، ۱۰.
- جوامع البیان حبیش تفلیسی، تصحیح محمدحسین جعفری تبار، دانشکده زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تربیت معلم، تهران، ۱۳۹۰خ.
- خالق الفرس.
- خلق الانسان.
- دستور الأدب في اللغة العربية، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ق).
- دستور اللغة العربية، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ق).
- دستور اللغة، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ق)، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۰خ.
- دستور اللغة، خواجه نظام‌الملک (د: ۴۸۵ق).

دیوان خاقانی، افضل‌الدین بدیل فرزند علی خاقانی شروانی (۵۲۰ - ۵۹۵ ق / ۱۱۲۰ - ۱۱۹۰ م)، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۳۸ خ.

ذیل کشف الظنون: ایضاح المکنون فی الذیل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، محمد شرف‌الدین و معلم رفعت بیلکه کلیشی، چاپ استانبول - ترکیه ۱۹۴۵ و ۱۹۴۷ م / ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ ق.

روضات الجنات فی أحوال العلماء و السادات، صاحب روضات، محمدباقر خوانساری (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ ق)، اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ ق. ۸ جلد.

ریحانة الأدب فی تراجم المعرفین باللکنية او اللقب، محمد علی مدرس تبریزی، ج ۱ تا ج ۶، تهران، از ۱۳۶۹ ق / ۱۳۲۸ خ تا ۱۳۷۵ ق / ۱۳۳۳ خ.

زبدة المصادر یا زبدة اللغة: از علاء‌الدین علی بن مراد کاشی (د: ۶۲۴ ق). چلبی در حرف «ل» آن را به نام نخست و در حرف «ز» به نام دوم، آورده گوید: مرتب بر دو قسمت است: ۱- أسماء؛ ۲- أفعال به فارسی.

شرح المعلقات السبع، حسین بن احمد بن حسین قاضی زوزنی (د: ۴۸۶ ق)، مصر، ۱۳۰۴ ق؛ دیگر: شرح بر امرؤالقیس، کوسین دو برسفال، پاریس، ۱۸۲۰ م، ۴۵ برگه؛ شرح همۀ معلقات سبع به خط یوحنا، لبنان، ۱۸۵۲ م، ۲۴۰ برگه؛ دیگر: تصحیح نصر هورینی، مصر، ۱۲۷۷ ق، ۱۸۷ برگه.

صحائف نطنزی.

فرهنگ بیهقی ابوالفضل محمد فرزند حسین (۳۸۵ - ۴۷۰ ق).

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، علی نقی منزوی، لغت‌نامه، علی اکبر دهخدا (۱۲۵۸ - ۱۳۳۴ خ)، زیر نظر محمد معین، مقدمه، گروهی از نویسندگان، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۷ خ، برگه ۲۶۵ - ۳۷۲.

فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۳۱ خ.

فهرست پیشین سپهسالار، ابن یوسف، ج ۲، ۱۷۶ حدس می‌زند که

فهرست کتابخانه عمومی معارف، ج ۱.

فهرست کتابخانه ملی پاریس است، بلوشه، ج ۲، پاریس.

- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد دوم، کتب خطی فارسی و عربی و ترکی، ابن‌یوسف شیرازی، تهران، ۱۳۲۸ خ، ۸۹۰ برگه.
- فهرست کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، جلد یکم، کتب خطی فارسی و عربی، ابن‌یوسف شیرازی، تهران، ۱۳۱۵ خ، ۷۰۰ برگه.
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، جلد دوم.
- الفهرست، فوز العلوم، ابن‌ندیم ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن‌ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ پژوهش و برگردان رضا تجدد، چ تهران، ۱۳۴۶ خ.
- قانون ادب، ابوالفضل حُبیش فرزند ابراهیم فرزند محمد تفلیسی، به کوشش غلامرضا طاهر، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰ خ. سه جلد.
- قصاید و غزلیات خاقانی، تصحیح عزیزالله علیزاده، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۹۰ خ، ۸۸۰ برگه.
- کتاب الخلاص، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ ق).
- الكشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، حاجی خلیفه مصطفی فرزند عبدالله کاتب چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، پژوهش محمد شرف‌الدین یالتقا و معلم رفعت بیلگه کلیسی، استانبول، ترکیه، ۱۹۴۱ م / ۱۳۶۰ ق.
- کتاب العین، خلیل فراهیدی، فرزند احمد (۱۰۰ - ۱۷۵ ق)، پژوهش دکتر مهدی مخزومی و دکتر ابراهیم سامرای، موسسه علمی، بیروت - لبنان، ۱۴۰۸ ق / ۱۹۸۸ م.
- لسان التنزیل، تحقیق مهدی محقق، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲ خ.
- اللغة الفارسیة، حسین بن احمد بن حسین قاضی زوزنی (د: ۴۸۶ ق).
- لغت‌نامه، علی اکبر دهخدا (۱۲۵۸ - ۱۳۳۴ خ)، زیر نظر محمد معین، مقدمه، گروهی از نویسندگان، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۳۷ خ، برگه ۲۶۵ - ۳۷۲، فرهنگ‌نامه‌های عربی به فارسی، علی‌نقی منزوی.
- المرقاة، بدیع الزمان ابوعبدالله حسین فرزند ابراهیم، ادیب نطنزی (د: محرم ۴۹۷ ق).

- المستخلص، یا جواهر القرآن، حافظ‌الدین محمد فرزند محمد فرزند نصر بخاری، تصحیح مهدی درخشان، دانشگاه تهران.
- مشارب التجارب و غوارب الغرایب، ابن‌فندق بیهقی ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند ابوالقاسم زید (۴۹۰ - ۵۴۸ق). مشکلات البلغة، نویسنده ناشناس.
- المصادر القرآن: از ابراهیم بن یحیی یزیدی (د: ۳۲۵ق).
- مصادر القرآن، یحیی بن زیاد فراء (د: ۲۰۷ق).
- المصادر: از ابن‌مقیم بغدادی، محمد بن حسن (د: ۳۶۲ق).
- المصادر: از میدانی احمد بن محمد نیشابوری (د: ۵۱۸ق).
- المصادر، ابوزید انصاری بصری، سعید بن اوس بن ثابت، صاحب الأسماء (د: ۲۱۵ق).
- المصادر، ابوعبیده، معمر بن مثنی بصری (د: ۳۰۳ق). (ذیل کشف الظنون) و صاحب (اقرّب الموارد، برگه ۱۵) در دیباجه، کتابی به نام المصادر التي لا تشق منها الأفعال به این ابوعبیده نسبت داده است.
- المصادر، اصمعی عبدالملک بن قریب (د: ۲۱۶ق).
- المصادر، حسین بن احمد بن حسین قاضی زوزنی (د: ۴۸۶ق).
- المصادر، زوزنی، حسین بن احمد (د: ۴۸۶ق).
- المصادر، کسای، ابوالحسن علی بن حمزه (د: ۱۸۹ق).
- المصادر، نصر بن شمیل نحوی (د: ۲۰۴ق). (کشف الظنون) و
- المصادر، یحیی بن ابی‌بکر تنوسی (د: ۷۲۴ق).
- المصادر، یحیی بن احمد، ابوزکریا، بارانی لغوی.
- المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، احمد فرزند محمد فرزند علی مقرئ فیومی (د: ۷۷۰ق)، مكتبة العلمية، بیروت؛ دیگر: دارالهجرة، قم، ۱۴۱۴ق / ۱۳۷۲خ.

- معجم الأدباء؛ یا إرشاد الأریب إلى معرفة الأديب، یاقوت حموی، دیوید سموئل مارگلیوت لیدن، ۱۹۰۷م؛ قاهره ۱۹۰۹م؛ برگردان عبدالحمید آیتی، تهران، ۱۳۹۱خ / ۲۰۱۲م.
- منشآت ابوالفضل بیهقی، ابوالفضل محمد فرزند حسین (۳۸۵ - ۴۷۰ق).
- النهاية في غريب الحديث و الأثر، ابن اثیر جزری (د: ۶۰۶ق) مجدالدین مبارک فرزند محمد فرزند عبدالواحد شیبانی موصلی رجالی، تصحیح محمود محمد طنحی و طاهر احمد زاوی، انتشارات اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۷خ.
- وجوه القرآن شرف‌الدین ابوالفضل حُبیش فرزند ابراهیم تفلیسی (۵۱۵ - ۶۰۰ق)، تصحیح مهدی محقق، دانشگاه تهران، ۱۳۷۱خ.
- هدية الأحباب فی ذکر المَعروفین بِالکُنَى وَ الألقاب وَ الأنساب، شیخ عباس قمی (د: ۱۳۵۹ق)، مطبعة المرتضوية، چاپ سنگی، نجف، ۱۳۴۸ق؛ انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۲۹خ.
- هدية العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، اسماعیل پاشا بغدادی فرزند محمدامین بابانی، وزارت معارف، استانبول، ۱۹۵۵.
- یتیمه الدهر، یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر؛ یا یتیمه الدهر فی شعراء أهل العصر، ثعالبی، بومنصور عبدالملک نیشابوری (د: ۴۲۹ق)، به کوشش علی محمد عبداللطیف، مطبعة المصاري، قاهره، مصر، ۱۳۵۲ق / ۱۹۳۴م.
- Bibliothèque Nationale - Catalogue des manuscrits Persans crits par Edgar Blochet. 11. Paris 1912-n. 172-173.*